

237

ARCHĪVS

RAKSTI PAR LATVISKĀM PROBLĒMĀM

VIII

VĒSTURE, POLĪTIKA, VALODA, LITERĀTŪRA

Redaktors Edgars Dunsdorfs

Izdevējs: Latviešu apvienības Austrālijā zinātnes nozare,
pedaloties Kārļa Zariņa fondam

1968

Melburnā tūkstoš deviņi simti sešdesmit astotā gadā

PRIEKŠVĀRDI

Brīvību! Šis maģiskais vārds tagad valda pasauli. Tauta pēc tautas atbrīvojas no svešnieku kundzības un kļūst neatkarīgas. Tā ir kulminācija gadsimteņu ilgam vēsturiskam procesam. Priekš piecdesmit gadiem latviešu tautas ilgās cīņas pēc brīvības vainagojās ar panākumiem, un Pirmā pasaules kara ugunīs dzima neatkarīgā Latvija.

Otrajā pasaules karā uz laiku mūsu valsts neatkarīgo dzīvi pārtrauca. Latvija zaudēja brīvību, bet desmitā daļa latviešu devās svešumā, lai izvairītos no nebrīvības. Dzimtenē nebrīvībā palikuši tautas daļa savas brīvības alkas nav zaudējusi, tomēr nebrīvībā tai nav iespējas brīvību skaļi prasīt. To var gan tie, kas atrodas trimdā brīvajā pasaulē. Latvijā palikušie, Padomju savienības tālēs izklīdinātie un brīvajā pasaulē esošie latvieši visi tic, ka Latvijas nebrīvība ir tikai pagaidu stāvoklis un ka agri vai vēlu tas beigsies. Nevar būt, ka maģiskais brīvības vārds, kas tagad valda visu pasauli, neattiektos uz Baltijas jūras austrumu krastu. Nevar būt tā, ka neatkarīgas kļūst un savu patstāvīgo valsti nodibina tautas, kas tikko ir ienākušas civilizēto tautu saimē, un tai pašā reizē Baltijas jūras piekrastes tautas ar gadu tūkstošiem ilgu civilizāciju paliktu verdzībā. Šo elementāro patiesību paust ir liegts latviešiem Latvijā un Padomju savienībā. Totiesu to var latvieši brīvajā pasaulē, un viņu svēts pienākums ir to darīt. Sevišķi tādēļ, ka 1968. gadu Apvienotās nācijas ir izsludinājušas par „cilvēku tiesību gadu”.

Šis ARCHĪVA sējums, cenšoties atgādināt latviešu tiesības būt brīviem, raugās pagātnē un nākotnē, kā arī iztirzā dažas problēmas par visstiprāko saiti, kas vieno latviešus pasaules tālēs – mūsu valodu.

Sējumu ievada viens no neatkarīgās Latvijas dibinātājiem, bīskaps profesors Jāzeps Rancāns. Viņa vēsturiskais nopelns bija, ka kopā ar saviem domu biedriem viņš pauda atziņu par Latgali kā vienu no zvaigznēm Latvijas zvaigžņajā un arī panāca tās īstenojumu.

Latvijas sūtniecības lietvedis Parīzē Kārlis Bērends izseko notikumiem 1917. gadā, kad jau pasludināja Latvijas neatkarību, kamēr 1918. gada 18. novembrā aktā to svinīgi deklarēja.

Politiķis A. Klīve apskata latviešu politisko organizāciju darbību vēsturiskajās Latvijas tapšanas dienās. Tieslietu maģistrs A. Šilde publicē Latvijas neatkarības pasludināšanas akta uzņēmumu ar attēloto personu identifikācijas mēģinājumu. No mūsu nesenās vēstures uz visnenākā savā rakstā tiltu met Dr. A. Kursis.

Nākotnei veltīts Dr. L. Streipa raksts par Latvijas atjaunošanas plānu. To komentē bijušais sabiedrisko lietu ministrs A. Bērziņš, tautsaimnieks I. Brēdrihs, redaktors E. Dēliņš, Dr. A. Karps, V. Korsts, LAA priekšsēdis J. Ritenis, konsulārā biroja vadītājs O. Rozītis, Dr. I. Spilners, Dr. N. Vīksniņš un tautsaimnieks K. Žubeckis.

Sējuma otrā daļa veltīta latviešu valodai un rakstniecībai. Tajā darbus publicē mūsu ievērojamākie valodnieki: Dr. V. Rūķe, Dr. A. Gāters, Dr. V. Zeps, Kārlis Draviņš, Dr. R. Ekmanis, bet Flindersa universitātes (Austrālijā) mācībspēks Dr. T. Fenels (T. G. Fennell) ar kritisku ciltautieša skatu apcer grūtības, kas jāpārvar, mācoties latviešu valodu.

LAA zinātnes nozares sekretāre Aija Ozoliņa sniedz statistisku salīdzinājumu par latviešu autoriem Latvijā un trimdā. Izmantojot Melburnas latviešu biedrības bibliotēku, publicēti dati par trimdas autoriem un viņu darbiem. Sējumu noslēdz labojumi un papildinājumi ARCHĪVA VII sējumā publicētajām universitāšu mācībspēku un zinātnieku īsbiografijām. Krājumu ilustrējis mākslinieks Juris Soikāns.

ARCHĪVU izdod Latviešu apvienības Austrālijā (LAA) zinātnes nozare, piedaloties Kārļa Zariņa fondam. Apvienības prezidija sēdeklis mainās, virzoties pa galvenajiem latviešu centriem, un tagad atrodas Adelaidē. Līdz ar to tajā tagad darbojas citas amatpersonas nekā minētas V sējuma priekšvārdos, kad prezidija sēdeklis bija Sidnejā. LAA prezidija priekšsēdis ir J. Ritenis. Zinātnes nozare ietilpst kultūras daļā, ko vada E. Voitkuns. Zinātnes nozares vadītājs ir ARCHĪVA redaktors. Kultūras daļa strādā ciešā sadarbībā ar Kultūras fondu, kuŗa priekšsēdis ir V. Dulmanis. Var teikt, ka šie LAA darbinieki ir ARCHĪVA apgāda tagadējie idejiskie aizgādņi. Praktisko apgāda darbu turpretim jau piekto gadu veic Kārļa Zariņa fonds Melburnā. Tā valdes priekšsēdis ir ARCHĪVA redaktors, valdes locekļi — konsulārā biroja vadītājs O. Rozītis, prāvests A. Grosbachs un sabiedriskie darbinieki A. Kīploks un V. Eglīte. Apgāda adrese: 3 Dickens St., Elwood, Vic. 3184, Australia.

Redaktors

DAŽAS PIEZĪMES PAR SALIKTENIEM LATVIEŠU VALODĀ

Kārlis Draviņš

1) Kam iznācis sīkāk iepazīties ar Latvijas vietvārdu krājumiem, būs starp citu pamanījies zīmīgo faktu, ka saliktu vietvārdu veidošanas ziņā dažādi mūsu dzimtenes apgabali ievērojami atšķiras viens no otra. Īpaši tas konstatējams prof. J. Plāķa fōnētiski visai rūpīgajos vietu nosaukumu un latviešu pavārdu vākumos. Latvijas vietvārdi nu rāda, ka Latgalē, Augšzemē, Vidzemes augšzemnieku daļā, bet tamlīdz arī daudzās vidus izloksnēs dominē divu sakņu salikteni — un ka šo apvidu runātāji vairās sakausēt trīs un vairāk sastāvdaļas vienā vārdā. Šī parādība nav bez saviem dziļākiem cēloņiem: kā to liecina prof. Annas Ābeles pētījumi (FBR 3, 41. lpp.), augšzemnieku valodā dominē vārdu tips, kam beigu zilbes vokāli izrunā stipri skaidri, kamēr lezjemniekiem vārdu beigas ir vairāk vai mazāk reducētas. Tāpēc pēdējie daudz vieglāk var sapludināt vārdus un savā runā ļoti daudzos gadījumos arī izlīdzas ar salikteni, kur mūsu austrumu izlokšņu runātāji saka divus atsevišķus vārdus.

2) Ja mūsu rakstu valodā iesakņojies salikteņu darināšanas tips, kur milzīgā pārsvarā salikumi ar divām, bet ne trim vai vairākām saknēm (skat. zemāk 23. posmu), tad gan tāpēc, ka latviešu rakstu valodu uz ilgiem laikiem nosacīja 17. gs. beigās veiktais bībeles tulkojums. Šī 1685—1694. g. izdevuma valodas pamatā ir vidus izloksnes. Tas gan nav tikai šīs grāmatas tulkotāja E. Glika (un viņa palīgu) nopelns; visumā ticis sekots Kristofora Fīrekerā iedibinātai latviešu ortografijas līnijai.

3) Katra vēl runāta valoda pakļauta dažādām pakāpeniskām pārmaiņām. Viena vai otra no tām var norisināties dažādā straujuma, taču šī vēl dzīvo valodu, tā dēvētā, „attīstība” nav apturama, kaut arī stūrgalvīgi mēģinātu paturēt kādu sen aizgājušu laiku ortografiju (kā to dara, piemēram, angļi). Līdzīgi tam arī salikteņu darināšanas paņēmieni kādā valodā var laiku pa laikam vairāk vai mazāk pārgrozīties.

Kā tas noticis latviešu rakstos, nav pilnībā noskaidrojams, jo no attālākiem gadsimtiem saglabājušies ļoti ierobežoti materiāli.

Mūsu uzrakstījumos salikteni uzejami jau visvecākajos pazīstamos tekstos. Tā Grūnava tēvreizē (vecākais pirmparaugs būs datējams ar apmēram 1450. g.¹) stāv vārds „mÿftlaftilbi”,² kas, pēc J. Endzelīna u. c. domām, ir vairākkārtīgos pārkopējumos sagrozījies „visvalstības” vārds, grieķu oriģināla „basileia” (= karaļvalsts) tulkojums. Vēl vecākus mūsu senču valodas salikteņus uzejam dažos 13. gs. dokumentos, tā, piemēram, „Opemelle” (= Upmala, apvidus Zemgalē ap Lielupi), „Donedange” (= Dundaga)³ u. c. Latgales un Zemgales vārds uzejams vēl senākos rakstos, tā veckrievu Nestora chronikā, kas sastādīta, kā spriež, ap 1113. gadu.

Vēl vecāki ir iekalumi Zviedrijas rūnakmeņos.⁴

4) Ja salikteņu netrūkst arī analfabētu runātā valodā un viņu dzejiskos sacerējumos (tā, piemēram, mūsu tautasdziesmās), tad saliktu vārdu skaits latviešu valodā īpaši strauji sācis pieaugt, kad sāka nākt klajā laicīga satura grāmatas. Aplūkojamās vielas daudzpusības dēļ nācās meklēt daudz jaunu apzīmējumu, un tā mūsu valodā pakāpeniski ieviesās liels skaits, tā saukto, internacionālismu, t. i., terminu, kurus kā kultūras kopmantu pārņēmušas daudzas tautas. Laba daļa no tiem ir salikteni; piebilstams, ka kāds to skaits uzejams jau agrīnajos veclatviešu rakstos. Tā jau visvecākajā (mums pašreiz pazīstamā) latviešu grāmatā, 1585. g. KATOĻU KATECHISMĀ, blakus tādiem tīri latviskiem salikteņiem kā „daffchekart” (= dažukārt) vai „wuffewalditaam” (= visuvaldītājam) uzejam arī saliktus svešvārdus, tā „Sacramentes” (= sakramenti), „iumprouwes” (= jumpravas, jaunavas) u. c. Zīmīgi, ka šinī vecajā grāmatā sastop arī tāda tipa salikteņus kā „rožsarkans” (rofecarkan, rofe scarkane)⁵ — skat. zemāk.

Protams, ka KATOĻU KATECHISMĀ arī salikteņu lietošanas un rakstīšanas ziņā būs sekots daudz senākiem, ilgi jau priekš tam iedibinātiem latviešu rakstības principiem.

5) Mūsu valodas īstā veidošanās par kultūrtautas valodu sākās tikai jaunlatviešu laikā. Tagad no viņām sparīgo cīņu dienām mūs šķir jau vairāk nekā gadu simtenis. Mūsu aplūkojamos jautājumos jāatzīmē, ka latviešu valodas izkōpsšanās straujajā gaitā, aizvien tālāk aizejot no 17. un 18. gs. vienkāršā rustikālisma, rindai agrāko salikteņu nācies pazust. Tā J. Elģers (m. 1685) lieto apzīmējumu

„sirdsspiešana” (firdisfpefšana)⁶; kur tagad runājam par sirdēstiem vai bēdām; Vecais Stenders (m.1796) raksta par „priekšelli” (arī — „elles priekškuru”),⁷ bet mūslaiku rakstos sastop „šķīstītavas” vārdu; J. Langijs (m.1685) savā vārdnīcā (87 a) vācu „edel” tulko ar vārdu „īstgodīgs”, kamēr tagad pilnīgi dominē adjektīvs „dižciltīgs”; šo piemēru rindu varētu visai pagarināt. Tamlīdz laba daļa veco salikto apzīmējumu tagad aizstāta ar dažādiem internacionālismiem, piemēram, ja J. Langijs rakstīja par „notikumu-grāmatu”⁸ un Vecais Stenders par „laiku grāmatu”,⁹ tad tagad runājam par „chronikām”, bet Stendera „tie četrkārtīgi cilvēcīgi prāti, kas no asinīm nāk”¹⁰ (zīmīga pielāgošanās neskoloto zemnieku domāšanai!) tiek it vienkārši dēvēti par „temperamentiem”.

6) Kad kāds saliktenis mūsu valodā uzradies, drošāk būs iespējams pasacīt, kad būs gatava latviešu valodas dižvārdnīca (tēzaurs). Tagad par dažāda laba salikteņa vecumu varam spriest, ja zinām, kad kļuvis pazīstams pats apzīmētais objekts. Vismazāk grūtību ir ar gluži nesen darinātiem terminiem, piemēram, ar tādiem kā „perfo-karte” (resp. „robkarte”), „perfolente” (resp. „roblente”) (ZT 5, 1967), arī „vratotājs”, „bumbiņrakstulis” (= lodene) (Anšl. Egļiša darbos, laikam viņa paša darinājumi), „īlēnpapēži”, „īssvārciņi” (piemēram, LAIKS 1966, 7. dec.) u. tml. Reizēm tas būs iespējams arī tad, kad salikteņi ir vecāku laiku, sal., piemēram, tādus apzīmējumus kā „draudzesskola”, „pagastvalde”, „asakodziņas” (= ērkšķogas) (Alojā, V. Maurīte FBR 19, 1939, 84. lpp.) u. tml.

7) Tā kā salikteņi ir visai nozīmīgs faktors valodā, to apskats parasti ietelp ne vien skolu valodas mācībā, bet arī zinātniskajās gramatikās. Praktiskā pareizrakstības mācībā vienmēr iznāks sadurties, vispirmām kārtām, ar problēmu, kuŗi ciešākie vārdu savienojumi turami par īstiem salikteņiem, t. i., ko īsti rakstīt kopā, ko atsevišķi. Parasti šai ziņā mēdz sekot kādu autoritātīvu valodniecības speciālistu ieteikumiem; tiem trūkstot, rakstībā var rasties daudz svārstību. To labi redz, pārlūkojot vecāku laiku latviešu autoru rakstus. Tā J. Mancelis turējis par salikteņiem, piemēram, apzīmējumus „Seenalaix” (= sienalaiks), „Eewaskohx” (= ievas koks), Semmesghabbals (= zemes gabals) u. c., bet daudzu vārdu starpā līcis savienojuma svītriņas, piem., „Wackara=Swaigfne” (= vakarzvaigne),

„Ghulltas=pallax” (= gultas palags), „Warṛa=wiexne” (= varavīksne) u.c.¹¹ Līdzīgi tam J.Langijs savā vārdnīcā raksta, piemēram, „Lafdakohks” (= lazda), bet turpat blakus arī „Reekfto=kohks” (= riekstu koks), arī „Wahds=feṃes=ahbols” (= Vāczemes ābols), pat „Uhs=raugs”.¹²

Līdzīgas svārstības uzejam Vecā Stendera vārdnīcā, piemēram, kopā rakstīts „tabapehz” (2, 177), „ellespraulis” (1, 206), turpretim šķirti, piemēram, „Tehwa reife” (= tēvreize) (1, 317), „deenas wid-dus wehfch” (= dienvidu vējš) (1, 37), vēl citos gadījumos vārdus savienojot ar svītriņu, piemēram, „behrnu-fahpes” (2, 688), „meefch-ufas” (2, 410).¹³

8) Arī mūsu dienās ļoti daudz gadījumos mēdzam līdztekus rakstīt gan salikteni, gan to pašu, izsacītu diviem vārdiem, piemēram, „matu eļļa” || „matelļa”, „naža gals” || „nažgals” u.tml. Ir tomēr daudz gadījumu, kad nozīmes differences vai precīzijas dēļ rakstām vienīgi salikteni, piemēram, „pilsēta” (ne „pils sēta”), „lielgabals” (ne „liels gabals”, kā savā laikā rakstīja veclatviešu autori) u.tml.

Daudz gadījumos saliktenis atļauj izteikties ar ievērojami lielāku izteiksmes koncentrāciju, piemēram (Anšl.Eglīša darbos): „dzelzscपुरoti” (bruņinieki), „ārplanetnieki” (= citu pasaulu iedzīvotāji), „riteņmāja” (= mājoklis uz riteņiem, kas pārvadājams) u.tml.

9) Ja arī salikteni vairākos aspektos ir izcili izteiksmes līdzekļi, tad tomēr to darināšanai ir savas robežas, kuŗas nosaka mūsu valodas īpatnības.

Pirmkārt, kādus vārdus sakausējot saliktenī, var rasties neērtas, grūti izrunājamās skaņu kopas. Parasti mēdz būt, ka autori šāda veida pasmagu salikteņu vietā raksta divus vārdus, piemēram, „ogļskābā gāze” (ne „ogļskābgāze”), „laikrakstu papīrs” (ne „laikrakstpapīrs”), „pakrastes krāces” (ne „pakrastkrāces”) u.tml.

Īpaši nevēlami šādi „skarbi” salikteni ir dzejā, kur valodas melodiskais plūdums daudzkārt var gūt izcilu nozīmi, un tā pat lieliski skanīgo pantu autors Ed.Virza savā laikā dabūja dzirdēt pārmetumus, ka atļāvies rakstīt par Saules dieva „četrjūgu” (ar nepatīkami skarbo skaņkopu -trj- vidū!).

Novērojumi liecina, ka tamlīdzīgos saliktos vārdos daudzi runātāji kādas skaņas vārda vidū izlaiž (tāpat, kā nerunājam „tēvs”, bet

„tēs”, ne „siksnsparnis”, bet „sikspārnis” — jau Vecā Stendera vārdnīcā (1, 262) „fikspahrne”); tāpēc, piemēram, it labi varam lietot terminu „ātrceļš” (angļu „highway”) — ar kondiciju, ka tie, kam izruna tiešām sagādātu grūtības, varētu runāt arī „ātrceļš”.

10) Mūsu valodā tikai kādās nedaudzās izloksnēs tādos gadījumos, kur saduras divi patskaņi, vidū mēdz iespraust vēl kādu atšķirēju skaņu (piemēram, „sila jierba” (= sila irbe, mežirbe — Neretā), sal. FBR 19, 1939, 100. lpp.). Citādi mūsu valodā patskaņu saduras (hiātus) neizjūt par nepieļaujamām, sal., piemēram, tādus vārdus kā „neass, paeglis, neilgi”, tāpat vārdos ar gašiem patskaņiem vai divskaņiem, piemēram, „neēd, paātrs, saiet, paaugt, pieaugt”. Pazīstami vēl kuplāki patskaņu sablīvējumi, piemēram, „neieēd, neieiet” u. tml.

Šīs mūsu valodas īpašības dēļ tādi salikti moderni termini, kam vidū saduras divi, trīs, event. pat četri patskaņi, pilnīgi akceptējami, piemēram, „ultraīsviļņi”, „mikroobjekti”, „stereooptika”, „eiropeoīdā” (rase) u. tml.

Piebilstams, ka nav mazs tādu salikteņu skaits, kušos sekots šī svešvārda rakstībai kādā citā valodā, pārņemot arī vokāli, kas iesprausts pirmās daļas beigās, piemēram, „elektrolize”, (zemes) „magnetosfaira”, „jonosfaira” u. tml.

11) Pārlūkojot dažādus mūsu preses izdevumus, ar gandarījumu jākonstatē, ka daudzus autorus (event. arī spiestuvju korrektoros) viņu darbā vadījusi izkopta valodas izjūta, un tā var sastapt daudzus it gašus salikteņus, kas pilnīgi akceptējami. Tā, piemēram, Anšl. Eglītis raksta par „dolarrāvību” (LAIKS 1965, 11.sept.), „kriminālsausminātājiem” (= filmām ar šausalīgu, kriminālu raksturu) (LAIKS 1966, 27.jūl.), Laimonis Streips par „Pārdaugavriģu” (JG 61, 1967, 60. lpp.), Edv. Mednis par „lielkatastrofu” (LAIKS 1965, 2.janv.) u. tml. Nevainojami arī tādi salikteņi kā „likumsakarība”, „robežkoncentrācija” (gāzēs), „atkritumvads” (ZT), „jaunpagānisms” (St. Škutāns, MISIONARU DARBEIBA LATGOLĀ, 1959, 76. lpp.), „viesstrādnieks” (LATVIJA (Vācijā) 1966, 1.sept.), „klosterkārniņi”, „graudberzis” u. c.

12) Speciālu zinātņu nozaļu literātūru, bet arī daiļdarbus lasot, var novērot, ka daudzi autori vairījušies rakstīt salikteņus tur, kur

tie, tīri teorētiski spriežot, būtu iespējami. Tā redzam, ka rakstīts, piemēram, „gala stacija” (un ne „galstacija”), „ādas cimdi” (ne „ādcimdi”), „ādas mētelis” (ne „ādmētelis”), „vaislas lopi” (ne „vaisllopi”), „zvedru, poļu, krievu laiki” (ne „zvedrilaiki”, „poļu-laiki”, „krievlaiki” utj.

13) Kāda (citādi iespējama) salikteņa sastāvdaļas var būt stipri gaŗi vārdi. Savu pārāk lielo dimensiju dēļ daudzi tādi darinājumi negrib lāgā iekļauties mūsu valodas ritmā, kļūst grūti izrunājami. Tāpēc nevēlami, piemēram, tamlīdzīgi salikteņi kā (seko autora darinājumi!) # „automātizācijnodaļa”, # „efektivitātrādītāji” (ZT 3, 1967, 5. lpp. „efektivitātes rādītāji”, t.i., divos vārdos!) # „daudzkaus-tranšejskavātors” (ibid., 15. lpp. trijos vārdos), # „akadēmijbibliotēka” u. tml.

Šo iemeslu dēļ jaunākās latviešu vārdnīcās sastop prāvu skaitu vairākvārdu terminu, piemēram, krievu „agrolesomelioracija” tulkota nevis ar # „laukmežmeliorāciju”, bet ar terminu „lauku mežmeliorācija”, „pylenepronicaemyj” ne ar # „putekļnecaur laidīgs”, bet ar „putekļu necaur laidīgs” u. tml.¹⁴

Var vērot arī zināmu vairīšanos no salikteņiem, kam kāda vārda saknes elementi atkārtojas otrreiz, tā, piemēram, raksta „vārdu biežuma vārdnīca”, nevis # „vārdbiežumvārdnīca”. Laikam šāda pat iemesla dēļ nedzird runājam par # „bērbirzi”, bet gan par „bērsu birzi”, ne par # „plāvplāušānu”, bet „plāvas plāušānu” u. tml.

14) Redzams vēl, ka mūsu valodā nemēdz darināt salikteņus, kur pirmās daļas pamatā būtu kāds adjektīvs vai divdabis ar noteicamo galotni. Tā runājam un rakstām, piemēram, „magnētiskā anomalija” (bet ne # „magnetiskanomālija”), „baltā, dzeltenā, melnā rase” (nevis # „baltrase” u. tml.), „grafiskā dzeja” (Andr. Irbe, JG 61, 1967, 18. lpp.) (nevis # „grafiskdzeja” jeb # „grafikdzeja”) u. tml. Līdzīgi tam vairās darināt salikteņus, ja pirmās daļas izskaņa ir *-šana*, piemēram, sakām „pašrēgulēšanas mehanismi” (nervu sistēmā), bet ne # „pašregulēšanmēchanismi”, „dzeršanas kaite” (nevis „dzeršankaite”) u. tml.

15) Salīdzinājums ar lietuviešu valodu labi parāda, ka mūsu valodā jau priekš daudziem gadsimtiem izpaudusies spēcīga tendence vārdu formas pārveidot īsākas, „sarūcināt”, un tā kādreizējā *tēvas”

vietā tagad runājam „tēvs” un pat „tēs”. Šāds „saŕucināšanas” process turpinājies līdz mūsu dienām, starp citu izpauzdamies arī salikteņu darināšanā. Tā jau Vecais Stenders savā vārdnīcā (1, 202) raksta ne „krāsns pods”, bet „krāspods”, ne „krāsnmata”, bet „krāsmata” (1, 115), un ja J. Langijs savā leksikonā raksta (blakus „vienpadsmit”) arī vēl „vienpadesmit” (131 a), tad tagad modernās formas ir tikai ar „-padsmit”. Ka saīsināti arī daudzi salikti Latvijas vietvārdi, liek domāt to rakstība dažādos vecos dokumentos, sal., piemēram, „Dubenalken” un „Dunalka”, „Donedangen” un „Dundaga”, „Waldegahlen” un „Valgale” u. tml.

Vēl soli tālāk šinī virzienā bija spēris Rainis ar saviem pazīstamajiem vārdu īsinājumiem, un arī pie tādiem vēl vēlāka laika darinājumiem kā „apdare”, „pārraide”, „atkāpe”, „atlase” u. tml. esam jau pilnīgi pieraduši.

16) Pašreiz redzams, ka pastāvīgi rodas klāt jauni sastrupināti salikteņi, piemēram, „asinsrade” (ZT 4, 1966, 6. lpp.), „siltumpārvade” (ZT 3, 1966, 27. lpp.), „dīkstāve”, „ātrāpstrāde” u. c. Sagaidāms, ka to skaits vēl stipri pieaugs. Piemēram, varētu ieviest terminu # „tālsilde” (= plašāku rajonu apsildīšana no viena centra), sal. ZT 3, 1967, 5. lpp.: „siltuma tālapgādes sistēmu izstrādāšana”.

Vērojams arī tādu salikteņu skaita pieaugums, kuŗiem izmesti kādi elementi vārda vidū. Tā jau Latvijas universitātē mūsu valodnieki (J. Endzelīns u. c.) runāja par „lejsvācu” (= lejasvācu) valodu; tamlīdz tagad uzejam tādus apzīmējumus kā „ofsets pieduma” (ofseta iespieduma) metode (ZT 2, 1965, 21. lpp.), „Vidsjūŗzemes” (= Vidsjūŗas zemes) u. tml.

Varam iedomāties, ka turpmāk varētu tikt ieviesti, piemēram, tādi apzīmējumi kā # „tāšraksti” (= tāšu uzraksti, izraksti Novgorodā, Pliskavā u. c.), # „stāvmēris” (= auto stāvēšanas laika mēŗitājs, parkometrs), # „bezbalsttelpa” (= bezatbalsta telpa — kosmonautikā) u. d. c.

Tālākie soli šinī virzienā ir darināt salikteņus no atsevišķo sastāvdaļu fragmentiem, piemēram, „perfokarte” (ZT 2, 1965, 7. lpp.), „zoovetaptieka” (= zooveterinārijas aptieka, lopu zāļu aptieka) (ZT 2, 1966, 13. lpp.). Šinī grupā iederas arī tādi termini kā „Eurazija” (= Eiropa + Āzija) vai „Afreirāzija” (tas pats + Afrika) (ZT 12, 1965, 18. lpp.).

Vēl solis tālāk ir pazīstamie īsdarinājumi — īsvārdi, kur terminu veido tikai kādi vārdu fragmenti vai pat atsevišķas skaņas (resp. burti), piemēram: ASV, ELJA u.c.

17) Minētā tipa „saņucināto” salikteņu darināšanai dažā gadījumā tomēr būs par šķērslī izteiksmes skaidrības un noteiktības prasības, kas īpaši aktuālas praktiska un zinātniska rakstura darbos, kur autoriem jāvairās no apzīmējumiem, kuri var radīt pārpratumus. Tā, piemēram, Vecais Stenders savā vārdnīcā (1, 156) min „mazgātājas sievas” (sniegdams vācu tulkojumu „Waschweiber”): ja nu darinātu kādu salikteni # „mazgsievas”, varētu rasties kādas asociācijas ar vārdu „mazgs” (= mezglis). Tāpat nederētu veco terminu „zemes pīte” (= vācu „Erdenkloss”) (ibid., 1, 194) aizstāt ar kādu # „zempīti” (sal. adjektīvu „zems” un prepozīciju „zem”). Līdzīgi tam tiek rakstīts „cēļējspēks” (lidmašīnu aplēsēs) (ZT 2, 1966, 6. lpp.), nevis # „cēļspēks” jeb # „ceļspēks” (sal. vārdus „celis” un „cēls”!). Tāpat „podnieka ripas” vietā nederēs lietot terminu # „podripa” (!), „zemesgarozas” jeb „zemes garozas” vietā sacīt # „zemgaroza” (!) u. tml.

18) Augstāk (4. posmā) iznāca atzīmēt, ka jau 1585. g. katechismā uzejams tāds salikts apzīmējums kā „rožsarkans”. Nav šaubu, ka šādi veclatviešu rakstu salikteņi darināti, tieši sekojot svešiem paraugiem (sal. vācu „rosenrot!”).

Vēlēdamies, lai mūsu valoda būtu tīra no visādiem nelatviskiem piegružojumiem, J. Endzelīns daudzkārt tika aizrādījis, ka tādi salikumi kā „sniegbalts”, „asinssarkans” u. tml. ir pavisam neciešami ģermānismi. Latviešu valodā tie tikpat nepieļaujami, kā, piemēram, krievi savā valodā galīgi neciestu tādus vāciskus darinājumus kā „snegobelyj” (= schneeweiss) vai „krovokrasnyj” (= blutrot). Endzelīna lielās autoritātes dēļ (un arī, viņa skolniekiem un skolniecēm kļūstot par Rīgas u.c. spiestuvju korrektoriem) šāda tipa salikteņu skaits mūsu rakstos visai saņuka. Varēja pat gaidīt, ka šie ģermānismi iznīks pavisam, līdzīgi tam, kā izzuduši, piemēram, vārdi „bukštīerēšana”, „nēzdoks”, „spīzmane” u. tml.

19) Bet tas nav noticis. Taisni otrādi — pārlūkojot latviešu pēdējo gadu desmitu izdevumus, šāda tipa salikteņus uzejam tur lielā skaitā. Latvijā iespiestos darbos tie, vērojams, jau pilnīgi legālizējušies (sal. arī Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta

izdotajā MŪSDIENU LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS GRAMATIKĀ I, 81.lpp. (141.posmā) sacīto.¹⁵ Tā Ojārs Vācietis savā dzejoļu krājumā ELPA (Rīgā 1966) raksta „jasminbaltas” (101. lpp.) un „snieg-baltas” (102. lpp.), Alfrēds Krūklis Šellija dzejoļa tulkojumā (krājumā: Šellijs, LIRIKA, Rīgā 1961, 161. lpp.) „purpursārtais atmirzums”; O. Vācieša dzejoļu krājumā KRĀCES APIET NAV LAIKA (1960) uzejam tādus apzīmējumus kā „dzīvespriecīgs” (166. lpp.), „ogļu melnas acis” (127. lpp.) utj.

Tas pats redzams dažādos zinātniskos rakstos, tā, piemēram, krājumā LATVIJAS DZĪVNIEKI (Rīgā 1966) J. Sloka, rakstīdams par zivīm, saka, ka rudulim spuras esot „karmīnsarkanas”, plicim vēders „sudrabbalts”, turpat A. Šulcs, aplūkodams tauriņus, min „pelnpelēko tauriņu” (pūcīti) (153.lpp.) un norāda, ka sprīžmetim priekšspārni esot „okerdzeltēni” (155. lpp.).

Līdzīgi daudzos trimdas izdevumos; tā J. Klīdzējs raksta par „sudrapelēko kleitu” (DZĪVĪTE, DZĪVĪTE, 1967, 164. lpp.), Linards Tauns savā dzejoļu krājumā MŪŽĪGAIS MĀKONIS (1958) pieminējis „ķieģeļsarkanus kokus” (32. lpp.), „pienbaltas dienas” (84. lpp.) u. tml. Baiba Bičole krājumā ATRITA (1966) raksta (gan divos vārdos) „sīpolu brūna” (27. lpp.), „melleņu melns” (85. lpp.) u. tml. — utj. utj.

20) Šī tipa salikteņi, kā to rāda pieredze, izveidojušies par visai dzīvīgiem, un paredzams, ka to lietošana mūsu valodā, nelūkojoties uz nelatvisko izcelsmi, nākotnē varētu vēl vairāk pieaugt. Iemesls tam meklējams lielajā izteiksmes līdzekļu ekonomijā, kas ar tiem tiek sasniegta, tā, piemēram, sakot ne „sarkans kā roze”, „tādā zaļumā kā sūna”, „sudraba baltumā”, bet „rožsarkans”, „sūnzaļš”, „sudrabbalts”. Īpaši noderīgi šāda tipa salikteņi var būt, ja tie ir apzīmētāji, piemēram, „dāma vīnsarkanā tērpā sēdēja uz sola” (nevis „tērpā, kas bija sarkans kā vīns”, vai „tērpā vīna sarkanumā...”) u. tml. Šāda izteiksmes īsuma dēļ daudzi autori tos bieži izmantojuši savos darbos.¹⁶

21) Šādu salikteņu ieviešanos, šķiet, varētu būt sekmējuši arī tāmisko izlokšņu runātāji, kas vārdu galotņu nostrupināšanas dēļ tādus apzīmējumus kā, piemēram, „asins kāriģis” izrunā „aseņ kāriģis” (tā ap Talsiem), bet ātrā runā izrunā abus vārdus ar vienu pašu uzsvaru, t. i., sapludina kopā par vienu vārdu „aseņkāriģis”.

Bez tam šo vieglgtāmisko izlokšņu runātāju valodā tādi vārdi kā „zaļš, zils, dzeltens” utt. reizē ir ne vien adjektīvi, bet arī substantīvi, t. i., pašas krāsvielas nosaukumi. Tā Stendē dzirdēts: „man pietrūc (i)s zaļš” (= man pietrūcis zaļās krāsas); „atnes man vēl zil!” (= zilu; zilu krāsu). Tādos apstākļos kādas krāsas nosaukums (piemēram, „sūnu zaļums”) var tikt apzīmēts ar diviem vārdiem („sūn zaļš”), kas saplūst saliktenī „sūnzaļš” u. tml. Reiz nu runāja „sūnzaļš”, „alkšņbrūns”, tad tālāk varēja rasties analogi darinājumi, piemēram, „kastaņbrūns”, „piķmells”, resp. „-melns” utj. Būtu skaidrojams, ciktāl līdzīgas parādības bijušas pazīstamas Vidzemes lībiskajās izlokšnēs.

22) Cenšoties pēc latviešu valodas tīrības, J. Endzelīns daudzkārt tika norādījis, ka mūsu valodas garam ir sveši tāda tipa salikteni, kam pirmās daļas pamatā ir kāda verba aktīva forma. Tā, piemēram, neder runāt formas „šujmašīna”, „pildspalva”, „kuļmašīna”, bet gan „šujammašīna, pildāmspalva, kuļammašīna” u. tml. Par pielaujamiem toties jāatzīst tādi vārdi kā „peldkostīms”, „peldbaseins”, „lidlauks”, „lidmašīna”, „skatlogs” (jo ir substantīvi „pelde”, „lidas”, „skats”) u. tml.

Pašreizējos Latvijas izdevumos redzams, ka tiek darināti daudzi jauni salikteni, minēto J. Endzelīna aizrādījumu neievērojot. Tā, ja, piemēram, LAIKĀ (1965, 23. janv.) minēts televīzijas „raidāmceļš”, tad Latvijas izdevumos sastop terminu „raidceļš”. Šinī un daudz citos gadījumos varētu dibināties uz fakta, ka latviešu valodā tagad saraides ļoti daudz sastrupinātu substantīvu (piemēram, „izpēte”, „saldale”, „apdare”, „nostādne” u. d. c.), kādēļ blakus „pārraidei”, „atdevei”, „apstrādei” u. tml. varētu eksistēt arī salikteni „raidceļš”, „devkausi” (kādā mašīnā), „strādlaiks” u. tml.

Tomēr vērojams, ka pašreiz gan ne visos gadījumos vairs tiek domāts, vai kāds atbilstošs substantīvs eksistētu (jeb vismaz varētu tikt darināts saīsinātā formā!). Tā mums ir verbs „dzīt” (dzenu, dzinu) un subst. „dzinējs”, „dziņa” u. c. Tāpēc varam akceptēt saliktenus „dziņdzīve”, „dziņtrauksme”, „dzinējskrūve” (utt.). ZT 2, 1965, 22. lpp. tomēr uzejam arī terminu „dzenskrūve”. Ka būtu darināts arī vēl kāds strups substantīvs # „izdzene” vai # „piedzene”, šo piezīmju autoram nav zināms.

23) Kaut arī mūsu rakstu valodā dominē salikteni, kam divas sastāvdaļas, taču tādi, kas veidoti no trim vai pat vēl vairāk vārdiem, nav taņī nekas svešs, ar tās garu nesaderīgs, sal., piemēram, tādus vārdus kā „pēcpusdiena”, „priekšpilsēta”, „divpadsmitkārtīgs” u. tml. Tādu netrūkst arī Latvijas vietvārdos. Kā jau minēts (skat. 1. posmu), vidus un it īpaši augšzemnieku izlokšnēs vērojama tendence tos izrunāt ar visām atsevišķo sastāvdaļu galotnēm, piemēram, „lauka leju pļava” Blīdienē (Plāķis 2, 470, 15), „žīdu pura pļava” Iecavā (ibid., 243, 19), „annas muižas azars” Lašos (ibid., 295, 10) u. d. c. Salikteni turpretim dominē Kurzemē, pie tam arī izlokšnēs, kas neietelp tāmnieku dialekta robežās. Daži piemēri: „kaļlankupe” Tāšu Padurē (Plāķis 1, 50, 10), „bieržsārgmežs” Snēpelē (ibid., 162, 16), „stierndangsvalks” Griķos (ibid., 123, 10), „biezpriežmežs” Cērē (ibid., 180, 12) u. d. c. Tāmnieku izlokšnēs, īpaši dziļajās, nav reti salikteni, kam ir četras, pat piecas sastāvdaļas, piemēram, „tiņģervējsudma:ls” Ārlavā (ibid., 176, 5), „plieņsudmaļup” Engurē (ibid., 183, 7), „roņkalandammgrāvs”, „lankmuižsbukraggals” Dundagā (ibid., 256, 20 un 255, 16) u. d. c. Ļoti garš saliktenis uzejams arī kādā Zemgalē (Zaļeniekos) uzrakstītā pasakā: „Deviņgaņģbārdzmaļš” (P. Šmits, LATVIEŠU TAUTAS TEIKAS UN PASAKAS II, 1963, 298. lpp.).

Minēto apstākļu dēļ dažādi gaŗi, salikti internacionāli termini varējuŗi mūsu valodā ieviesties bez kādiem īpaŗiem ŗķērŗļiem, tā, piemēram, „miliampērmētrs” (ZT 5, 1967, 19. lpp.), „rentgenstruktūranalīze” (ZT 2, 1965, 38. lpp.), „dezoksiribonukleīnskābe” (ZT 3, 1965, 2. lpp.) u. d. c.

24) Vai būtu iespējams zīlēt, kādas varētu būt nākamās perspektīvas mūsu piezīmēs aplūkojamā jautājumā?

Pirmkārt, ŗķiet, ka kādi jauni salikteni varētu tikt ieviesti tādā vārdu atlasēs jomā, kāda ir liriskas leksika. Nevienam nebūs sveŗš fakts, ka zināmi vārdi (to starpā arī salikteni) ieguvuŗi spilgtāku vai vājāku „iekrāsojumu”, emocionālu nokrāsu, un tā daŗu salikteņu vietā nevedas vairs lāgā rakstīt divus vārdus, sal., piemēram izteicienu „domāŗ par kultūras rītausmas laikmetu” (Andr. Irbe, MUMS NAV SVĒTVAKARU, 1962, 13. lpp.). ŗķiet, ka ŗeit īsti neiederētos sacīt „rīta ausma”. ŗo paŗu poētisko apzīmējumu kā salikteni sastop daudzu citu autoru darbos, visvairāk dzejā, skat., piemēram,

H. Heislers, ATZĪŠANĀS (1964), 60., 93. u.c. lpp., S. Kaldupe, ZAIĻĀS GATVES (1965), 42., 57., 64. u.c. lpp., tas pats vēl citu rakstnieku grāmatās. Kā dažādu citu šā „iekrāsotu” salikteņu paraugus varētu minēt tādus vārdus kā „saulriets”, „ceļmala” (reti, piemēram, Im. Ziedonim, MOTOCIKLS (1965), 40. lpp.: „ceļamalas”), „ievziedi” (piemēram, Ēr. Ādamsons, ASFODELES, 1949, 34. lpp.) utt.

25) No otras puses, ir jāgaida, ka dažs pašreizējo liriku iemīļots saliktenis ar laiku zaudēs savu emocionālo iekrāsojumu, kļūs mazāk poētisks („atpoētizēsies”). Tā, piemēram, kādi autori var apzējojot darbus tīrumos, kā emocionālas izteiksmes līdzekļus lietojot tamlīdzīgus salikteņus kā „motorduna”, „traktorgaitas” vai „graudzelts”, kamēr kādos tādus apstākļos, kad jādomā pat par agrārās ražošanas ierobežošanu, lai nerastos nevajadzīga pārprodukcija, šādu apjūsmošanu diez vai varētu sagaidīt, un tā, piemēram, kāds dāņu jauniešs, ar savu auto braukdams gažām darbīgajiem kombainiem, uz to skrējieni pa druvām nolūkojas pagalam vienaldzīgi.

Piebilstams, ka aplūkojumam, kā atsevišķi mūsu autori izmantojuši salikteņus savos dzejdarbos, būtu veltījama rinda plašāku rakstu. Zīmīgi, ka dažu dzejnieku darbos to visai maz (tā Al. Čakam, Zeltītei Avotiņai), dažiem prāvos daudzumos (piemēram, Ēr. Ādamsonam, Gun. Saliņam, K. Straubergam Vergilija GEORGIKU UN BUKOLIKU tulkojumā, 1948).

26) Nav ko gaidīt, ka nākamās gadu desmitos atslābs tendence mūsu valodā savienot saliktenī dažādus apzīmējumus, kuņus agrāk mēdza rakstīt kā divus šķirtus vārdus. Jāspriež, ka blakus tādiem salikteņiem kā „tautasdziesma”, „pilsētcieimats” (= biezi apdzīvota vieta — ZT 4, 1966, 11. lpp.; LAIKS 1967, 26. apr.), „salavecis”, „modespilsonis” utj. tiks darināta rinda citu līdzīgu. Nebūtu nekāds pārsteigums, ja ap kādu 1970—1975. g. tādi salikteņi kā, piemēram, „malkgrēda”, „ostasvalde”, „ziemasrudzi”, „pantbeigas”, „plūsm-process” u.tml. būtu pavisam pierasti un ieviesušies vispārējā lietošanā.

27) Skaidrs arī, ka turpmāk saliktu vārdu skaits mūsu valodā pieaugs vēl straujāk: zinātnes un tehnikas ārkārtīgi ātrajā attīstības gaitā turpat vai ik dienas vajadzīgs darināt pavisam jaunus terminus.

Tikai kāda maza to daļa būs viena vai otra dabā izejama objekta nosaukumi: vispirmā kārtā tie būs eksaktajās zinātnēs un teknikā radāmie termini.

Kādam nelielam šādu terminu daudzumam varēs tikt ņemti nesalikti vienas vai otras valodas vārdi (vai pat cilvēku uzvārdi), kā tas noticis jau līdz šim, sal., piemēram, tādus apzīmējumus kā „spuņņiks”, „ampērs”, „volts”, bet daudz gadījumos izeja būs jāmeklē jaunu saliktu nosaukumu darināšanā. Tāpēc jāgaida, ka tādiem vārdiem kā, piemēram, „algoritms”, „oksredmetrija” vai „eksitoni” milzīgām rindām sekos tamlīdzīgi jauni termini, internacionāla rakstura salikteņi.

28) Nav jāšaubās, ka stipri palielināsies arī to salikteņu skaits, kur kāds latviešu vārds kombinēsies ar kādu (vai kādiem) svešvārdiem — apmēram tāda tipa kā „autoelektropiederumi”, „riteņekskavātors” (ZT 2, 1965, 22. lpp.), „termoiespiešana” (ZT 12, 1965, 27. lpp.) u. tml. Daudz tādu varētu nākt klāt, piemēram, astronautikā, tā # „galaktikkugis”, # „astrovilciens”, # „transgalaktiksatikme”, # „megapasaulizlūks” utj.

Sagaidāms arī, ka tīri latviskus vārdus kombinēs jaunās variācijās ar tādiem elementiem kā, piemēram, „super-, supra-, ultra-, sub-, anti-, erc-, de-, a-” u. v. c., un ja tagad Anšl. Eglītis raksta par „supernoiedzniekiem” un „superslepenpolicistiem”, tad varam iedomāties darinātus tādus saliktus terminus kā # „superpazemojumi”, # „supersliņķis”, # „subprātiņš”, # „antipanākumi” u. d. c.

No otras puses — var sagaidīt, ka tiks veidota vesela rinda tādu salikteņu, kur otrs elements būs kāds svešvārds, bet pirmais elements latvisks, piemēram, „pus-, maz-, liel-, diž-” u. tml. Tā jau tagad rakstām, piemēram, par „virsmagistrālēm”, „lielraķetēm”, „pusrēgulārām maiņzvaigznēm” u. tml.

29) Vērojams, ka mūsu valodā ir vēl lielas iespējas darināt visādus jaunus terminus. Visādi jauni salikteņi varētu būt arī ar tīri latviskām sastāvdaļām. Tā, piemēram, laiku, kad lielas ļaužu masas reizē steidzas uz darbu vai mājās no tā, varētu dēvēt ne vien par „skubošanas laiku” vai „skubas laiku”, bet arī par „skubstundām”, bet lielos satiksmes sastrēgumus tādās reizēs — par # „skubstrēdzēm”.

Visādas nozīmes variācijas varētu panākt, kādam jau esošam saliktenim pievienojot klāt kādu jaunu elementu. Tā dažāda tipa „rob-kartes” (skat. augstāk 6. posmu) varētu tikt dēvētas, ja rodas vajadzība, par # „gulrobkartēm”, # „slejobkartēm”, # „platrobkartēm” u.tml. Tāpat kādas jaunas kāda salikta termina nianse varētu panākt, variējot šī salikteņa vidū ieslēgto prefiksu, piemēram, varam iedomāties, ka blakus pazīstamajam apzīmējumam „darbietilpīgs” (ZT 6, 1966, 19. lpp.) varētu darināt kādus jaunus vārdus — # „darbsatīlīgs”, # „darbpietilīgs”, # „darbuztilīgs”, ja pēc šādas nozīmju niansēšanas būtu vajadzība.

30) Lielas iespējas ir arī kādus garus, sarežģītus apzīmējumus savienkāršot. Daudzkārt tas tiešām var būt vēlams: tādi nosaukumi kā, piemēram, „universālais loģikas automāts” (ZT 3, 1967, 4. lpp.), „divrindu cukurbiešu novākšanas kombainis” (ZT 3, 1964, 2. lpp.), „mašīna iespiesta teksta lasīšanai” (sal. ZT 3, 1967, 3. lpp.) u. tml. lietošanā ir stipri neērti.

Valodnieki dažā gadījumā varētu nākt talkā ar jauniem nosaukumu ieteikumiem, bet parasti spēj šādus padomus dot tikai tad, ja kaut cik pazīst arī pašus objektus. Tā augstāk minēto mašīnu varētu saukt arī par # „tekstlasi”, bet pašu lasīšanas procesu — vārdā # „autolase” (sal. „atlase”, „izlase”!).

31) Kā Rainis savā laikā bagātināja mūsu valodu, atdzīvinādams dažādus vecus vārdus, tā jaunu terminu darināšanā daudz plašāk nekā līdz šim varētu izmantot dažādus retus, rakstu valodā maz vai nemaz nepazīstamus izlokšņu vārdus. Tā ap Talsiem pazīstams apzīmējums „grīzeklis” (= kociņš ar caurumu vidū, griežas ap asi; to pietiprina pie durvju aplodas un aizgriež durvīm priekšā, lai tās no ārpuses nevarētu atvērt). Varam nu iedomāties salikteni # „vākgrīzeklis” (= grozāms kloķis, slēdzis kāda trauka vāka nostiprināšanai), tāpat # „sāngrīzeklis”, # „galgrīzeklis” (= kloķi kādam darbgaldam) u. tml.

Dunikā un Rucavā pazīst lietvārdu „kārde” (= ratu sārdele, sal. ME II, 195. lpp.); to varētu izmantot kādos saliktos terminos, kad jāapzīmē kaut kas paralēls, piemēram, # „kārdrežģis” (= kāds režģis, kam visi sprosti iet līdztekus), # „kārdtīkls” (= grafisko līniju „tīkls” ar paralēlām līnijām, ne rūtiņots) utt.

VELTA RŪKE-DRAVIŅA

Zīmējis Juris Soikāns

32) Mūsu valodā dažs labs sens baltu tautu vārds laiku tecējumā aizmirsies, bet vēl saglabājies mūsu brāļu tautas lietuviešu valodā. Tāpēc nebūt nešķiet aplami, ja valodnieki, pēc jauniem terminiem meklēdamies, aplūkotos, starp citu, kāds ir attiecīgās (event. kādas radniecīgas) parādības apzīmējums lietuviešiem. Dažs vecum vecas baltu saknes vārda pārņēmušs no viņu valodas būtu jāvērtē par tikpat lietderīgu, reizēm varbūt pat par vairāk ieteicamu nekā kāds holandiešu, spāņu vai krievu vārds!¹⁷

Tā, piemēram, lietuviešiem ir vārds „landa” (= caurums; tam mūsu valodā atbilst vārdi ar sakni „luod-”, piemēram, „lodāt”, „ložņāt” u.c.). Kāds latviešu „landa” (ar stieptu saknes zilbi) nu varētu apzīmēt kādus īpašus caurumu veidus; būtu iespējams darināt arī salikteņus, piemēram, # „landurbji”, # „landkalti”, # „landbultas” u.c. Citu event. noderīgu vārdu piemēri: „rimba” (liet. „rimbas” = pātaga — derētu varbūt kādu svārstekļu, sviru u.tml. nosaukumu darināšanai), „rūba” (liet. „rūbas” = apgērbs, tērps — varētu derēt kādu speciālu terminu darināšanai tekstilrūpniecībā), „tīla” (liet. „tyla” = klusums — varbūt noderētu kādos tādos terminos kā # „tīlgaita”, # „tīslēdze” u.c.) — utj. utj.

33) Šo piezīmju autoram vēl šķiet, ka mūsu rakstu valodas bagātināšanai visai derīgi būtu tanī pārņemt un it plaši ieviest augšzemnieku izloksnēs labi pazīstamo prefiksu (un prepozīciju) „da-”. Šķiet, ka tā varētu izveidot jaunas vārdu nianses, kaut kādā aspektā sākot izšķirt, piemēram, terminus „pieskare” un # „daskare”, „pievade” un # „davade”, „pieskaņa” un # „daskaņa” (= (event.) rimoīds!), „piepilsētas” un # „dapilsētas” (auto satiksme); tamlīdz arī salikteņos varētu sākt šķirt, piemēram, „mikropiemaisījums” no kādiem # „mikrodamaisījumiem”, „piepotēto polimerizāciju” (ZT 3, 1964, 4. lpp.) no kādas # „dapotētas polimerizācijas” utj.

Varbūt izklausās ērmati, bet nebūtu neiespējams, ka kādreiz rodas vajadzība darināt tādas niansēs atšķirīgus terminus kā „mašīntulkošana” (ZT 3, 1967, 4. lpp.) un # „mašīndatulkošana”, tāpat blakus terminam „starpatmiņa” (elektronmašīnās, sal. ZT 3, 1967, 3. lpp.) arī vēl apzīmējumu # „daatmiņa” u.tml.

34) Kā katrā valodā, ko vēl kādi runā, pastāvīgi nāk klāt jauni vārdi, plūst „mūžam nebeidzama” jaunu vārdu straume, tā tas būs

arī latviešu runātā. Pēc jauniem terminiem būs joprojām vajadzība, kaut vai, rodoties klāt tādām atsevišķām, sīki specificētām jaunām zinātnes nozarēm kā, piemēram, jau minētajai „oksredmetrijai” (= mācībai par apskābļošanas potenciāla lieluma mērīšanu). Pastāvot lielai vajadzībai pēc apzīmējumiem, īstam „terminu badam”, nebūtu noraidāma iespēja darināt arī kādus pavisam jaunus, vēl nebijušus, bet ar mūsu valodas garu saderīgus vārdus, reizē veidojot no tiem arī salikteņus. Daži (šo piezīmju autora sagudroti) piemēri: # „braids”, # „jotra”, # „paitns”, # „zadrs”, bet salikteņos — # „braidpaitns”, # „jotrzaids”. Savā vietā lietpratīgi lietots, viens vai otrs no šādiem darinājumiem varētu ieviesties valodā, iegūdam noteiktu, konkrētu, niansētu nozīmi, tā mūsu valodu bagātinot.

VĒRES

¹ Sal.: K. Draviņš, ALTLETTISCHE SCHRIFTEN UND VERFASER (1965), 26. un sek. lpp.

² Sal. faksimilu E. Bleses LATVIEŠU LITERĀTŪRAS VĒSTURĒ (1947), 25. lpp.

³ Bunge, 3, 34 un 52 (1255. un 1245. g.).

⁴ Skat. A. Kurša rakstu šai krājumā.

⁵ Skat.: CATECHISMUS CATHOLICORUM (1929), 245., 248., 250., 251., 290., 299. u. c. lpp.

⁶ EVANGELIEN... (Lund 1961), 5. lpp.

⁷ LETTISCHES LEXIKON, 2, 233.

⁸ LETTISCH DEUTSCHES LEXICON, 157. lpp.

⁹ LETTISCHES LEXIKON, 2, 165.

¹⁰ Ibid., 2, 582.

¹¹ LETTUS, 15., 33., 58., 141., 160. lpp.; PHRASEOLOGIA LETTICA, 327. lpp.

¹² LETTISCH DEUTSCHES LEXICON, 110. a un 6. lpp.

¹³ Līdzīgas svārstības daudzkārt uzejamas vēl citu 18. gs. autoru darbos.

¹⁴ KRIEVU-LATVIEŠU VĀRDNĪCA (1959) I, 32. lpp.; II, 426. lpp.

¹⁵ „141. ... Laika gaitā dažādu faktoru ietekmē vārdu darināšanas likumi, kas visumā ir ļoti stabili, var zināmā mērā mainīties. Tā, piem., agrākajos

latviešu valodas attīstības posmos adjektīvu salikteni (spriežot, piem., pēc tautasdziesmu valodas) nav darināti pēc tipa: lietvārda ģenitīvs saliktena pirmajā daļā, adjektīvs — otrajā (piem., „ledusauksts”, „sniegbalts”). Šāds salikto adjektīvu tips latviešu valodā radies tikai samērā nesen.”

[Autora piezīme. Šis tips būs uzradies katoļu mācītāju rakstos jau tad, kad viņi raudzījās pārtulkot latviski kādus plašākus sakrālās tekstus, iespējams, ka jau kādā 13. gs.]

¹⁶ Skat. (tikai dažus autorus minot), piemēram, J. Raiņa Gētes FAUSTA tulkojumu, KOPOTI RAKSTI 13 (Rīgā 1951): „mūžugaŗo” (12. lpp.), „kristaldzidrais” (35. lpp.), „sniegbalti” (42. lpp.) u. c.; Fr. Bārda, DZIESMAS UN LŪGŠANAS DZĪVĪBAS KOKAM (Štutgartē 1946): „asinssārta” (28. lpp.), „naktsmelnu” (71. lpp.), „fosforzaļas” (76. lpp.) u. c.; K. Skalbe, RAKSTI. Dzeja (Stokholmā 1953): „dzintartīrs”, „sniegbaltie” (7. lpp.), „zeltspoŗo” (53. lpp.) u. c.; Ēr. Adamsons, ASFODELES (Vesterosā 1949): „asinskāru” (52. lpp.), „zeltsarkanām” (73. lpp.) — u. tml.

¹⁷ Jaunvārdu darināšanu, izmantojot lietuviešu valodas vārdu celmus, tāpat sekojot viņu valodas formu paraugam, jau priekš daudz gadiem ieteicis J. Endzelīns („Par sadarboŗanos ar leiŗiem”, LATVIS (1933, 1. okt.); sal.: M. Brence, „Latvieŗu valodas lituānismi”, ZINĀTŅU AKADĒMIJAS VĒSTIS 9 (1967), 82. un sek. lpp.

LITERĀTŪRA UN SAĪSINĀJUMI

Ābele, Anna, „Par stieptās intonācijas pāreju krītoŗā”, FBR 3 (Rīgā 1923), 40—42. lpp.

Ādamsons, Ēriks, ASFODELES (Vesterosā 1949).

Bārda, Fricis, DZIESMAS UN LŪGŠANAS DZĪVĪBAS KOKAM (Štutgartē 1946).

Biŗole, Baiba, ATRITA (1966).

Blese, Ernests, LATVIEŗU LITERĀTŪRAS VĒSTURE (Hānavā 1947).

Bojāte, A., un V. Subatnieks, LIETUVIEŗU-LATVIEŗU VĀRDŅICA (Rīgā 1964).

Brence, M., „Latvieŗu valodas lituānismi”, ZINĀTŅU AKADĒMIJAS VĒSTIS 9 (Rīgā 1967), 75—83. lpp.

Bunge, Fr. G. von, (ed.), LIV-, ESTH- UND CURLĀNDISCHES URKUNDENBUCH (Reval 1853).

CATECHISMUS CATHOLICORUM [Vilne Pille... 1585] (pārspiedums A. Gintera izdevumā ALTLETTISCHE SPRACHDENKMĀLER... I (Heidelberg 1929).

Draviņŗ, Kāŗlis, ALTLETTISCHE SCHRIFTEN UND VERFASSER I (Lund 1965).

Elger, Georg, EVANGELIEN UND EPISTELN I, Texte. K. Draviņš, ed. (Lund 1961).

Endzelīns, Jānis, LETTISCHE GRAMMATIK (Rīga 1922).

— „Par sadarbošanos ar leišiem”, LATVIS (1933, 1. okt.).

FBR = FILOLOGU BIEDRĪBAS RAKSTI 1—20 (Rīgā 1921—1940).

Günther, August (ed.), ALTLETTISCHE SPRACHDENKMÄLER IN FAKSIMILEDRUCKEN I—II (Heidelberg 1929).

Heislērs, Harijs, ATZĪŠANĀS (Rīgā 1964).

Irbe, Andrejs, „Četri zviedri”, JG 61 (1967), 18. un sek. lpp.

— MUMS NAV SVĒTVAKARU (Čikāgā 1962).

JG = JAUNĀ GAITA (1956—).

Kaldupe, Skaidrīte, ZAĻĀS GATVES (Rīgā 1965).

Klīdzējs, Jānis, DZĪVĪTE, DZĪVĪTE... (1967)

KRIEVU-LATVIEŠU VĀRDNĪCA I—II (Rīgā 1959).

Langius, Johannes, LETTISCH DEUTSCHES LEXICON [1685], E. Blese, ed. (Rīgā 1936).

LATVIJAS DZĪVNIEKI (Rīgā 1967).

Mancelius, Georgius, LETTUS, Das ist Wortbuch... [Riga 1638] (pārspiedums A. Gintera izdevumā ALTLETTISCHE SPRACHDENKMÄLER... II (Heidelberg 1929).

ME = Mīlenbachs, K., LATVIEŠU VALODAS VĀRDNĪCA I—IV, J. Endzelīns, ed. (Rīgā 1923—1932).

MŪSDIENU LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS GRAMATIKA I (Rīgā 1959).

Plāķis, Juris, LATVIJAS VIETU VĀRDI UN LATVIEŠU PAVĀRDI, I Kurzemes vārdi (Rīgā 1936), II Zemgales vārdi (Rīgā 1939).

Rainis, J., KOPOTI RAKSTI 13: V. Gētes FAUSTS (Rīgā 1951).

Skalbe, Kārlis, RAKSTI. Dzeja (Stokholmā 1953).

Spekke, Arnolds, LATVIJAS VĒSTURE (Stokholmā 1948).

Stender, Gotthard Friedrich, LETTISCHES LEXIKON (Mītau 1789).

Streips, Laimonis, „Upju nozīme senlatviešu sadzīvībā”, JG 61 (1967), 59. un sek. lpp.

Šellijs, LIRIKA (Rīgā 1961).

Škutāns, St., MISSIONARU DARBEIBA LATGOLĀ (Mīnchenē 1953).

Šmits, Pēteris, LATVIEŠU TAUTAS TEIKAS UN PASAKAS. 2. izdevumu sagatavojis H. Biezais (1962—).

Švābe, Arveds (ed.), LATVJU ENCIKLOPĒDIJA I—III (Stokholmā 1950—1955).

Tauns, Linards, MŪŽĪGAIS MĀKONIS (Vesterosā 1958).

Vācietis, Ojārs, ELPA (Rīgā 1966).

— KRĀCES APIET NAV LAIKA (Rīgā 1960).

Vergilijs, GEORGIKAS UN BUKOLIKAS, K. Straubergs, tr. (Mullšē 1948).

Ziedonis, Imants, MOTOCIKLS (Rīgā 1965).

ZT = ZINĀTNE UN TEHNIKA (Rīgā 1960—).

Ar # apzīmēti vārdi, kas autoram šķituši viņa paša darinājumi.